

A SZABADSÁG
NÉMELY KORLÁTAIRÓL.

Bölcészettudori értekezés czéljából

ÍRTA

BOKOR JÓZSEF

SÁROSPATAK, 1884.

A SZABADSÁG NÉMELY KORLÁTAIKÓL.

Mill Stuart a szabadságról írt derék könyvének tárgyát a a polgári vagy társadalmi szabadságban, azon hatalom természete és határai kijelölésében szabja meg, melyet a társadalom az egyén fölött jogosan gyakorol. Ugyanott maga mondja, hogy vizsgálódásai köréből az úgynevezett akarat-szabadságának kérdését kizárja.

Ez értekezés más utakat követ. A szabadság általános, úgynevezett philosophiai elméletének kiemelkedőbb pontjait vizsgálom. Szűk kört szabnék elé, ha mondanám, hogy az akarat-szabadság témájával foglalkozom. Belátásom szerint ugyanis a szabadság kérdését tárgyzó annyi elméletnek sarkalatos hibája épen az volt, hogy előszeretettel, majdnem kizárólag az akaratra vonatkozott, elhanyagolván, vagy háttérbe állítván szellemi életünk egyéb tényezőit. E meggyőződés indokolása is egyik részét teszi ez értekezésnek.

Mindamellet egyúttal érintetlenül hagyom azon gyakorlatias irányú feladványok fejtegetését, melyeket Mill Stuart együttesen a társadalmi szabadság neve alá foglal. Osztozom felfogásában, hogy a szabadság általános kérdése ez elkülönítésben is tárgyalható, noha mindig feltételezem, hogy valamint a társadalmi problémák helyes fejtegetése philosophiai alapokon nyugszik, ugy a helyes philosophiai álláspont tájékozást nyújt a gyakorlatra, sőt életrevalóságának próbaköve a tapasztalatban van.

Az elmélet és gyakorlat e szoros összefüggése követelésének épen a szabadság kérdésében van helye s ideje alig sürgősebben valaha, mint most, mikor a szabadság ügye napirenden van.

Nem lehet ugyanis szem elől téveszteniünk, hogy századunk tett legtöbbet a szabadság dolgában s tán akkor sem lelek erő-

sebb ellenmondásra, ha e tevékenység történelmi okának másokkal a francia nagy forradalmat állítom. A hűbérrendszer megsemmisítése, a személy- és tulajdonszabadság nagy elvének proklamálása, az »emberiség jogainak« Európa vénhedt testébe vérrel beoltása lettek azon nagy események, melyek az egész művelt világot a szabadság érdekében fölrazták, s melyek hatása elől egy nemzet sem zárkozhatott el világrészünkön. Most ez elveknek életbelépésével tűntek ki azon óriás előnyök és hátrányok, melyek a szabadsággal együtt járnak s melyek méretétéről s s mindent felforgató é átalakító erejéről a megelőző korok filozófiai, filantróp államférfiai és költői együttesen sem álmodhatának.

Korunk szembeszökő eltérése a múltak hagyományaitól, melyet a dolgok felszínén révedező nemzetgazda az ipar, a tőke, a vállalkozás, a kereslet és kínálat szabványaiban keres, mélyebb forrásból: az összes érdekek átalakulásából veszi eredetét, Vizsont az érdekek a főkben, a meggyőződésben véghez ment átalakulással vannak a legszorosabb összefüggésben. Az így támadt mozgalmakat máig sikerült még a régi formáiból sokat megtartott államhatalomnak szabályos mederbe szorítani, vagy ha gátat törték volna, oda vissza vezetni. A napról-napra ismétlődő kitérések heve azonban erős belforrongásra mutat s mind e mozgalmakat – ki vonná kétségbe? – a szabadság levegője élteti.

Azzal is tisztában van ma már minden gondolkodó, hogy a főkben, az érdekekben, a tényekben ekként előállt válságot erőszakkal, netán az állami élet régibb eszközeivel, teszem fel a feudalismushoz visszatéréssel gyógyítani többé nem lehet. Ahonnan eredt a baj, onnan kell venni az orvosságot: a szabadságból. Államférfiak, bölcsészek török rajta fejüket, hogy állítsanak elő oly intézményeket, melyek az összeség érdekeit a társadalmi, az egyéni érdekekkel összhangzásba hozhatnák. És ez intézmények megbírálásánál sem utolsó rendű az a kérdés: mennyi szabadságot bír meg az egyén, a ki végtére is élvezeti vagy szenvedeti határait. Ez pedig lényegesen filozófiai kérdés, melynek a gyakorlat értékében szüntelen napirenden kell állani a lehető legjobb megoldás érdekében. E kérdés fejtegetésével foglalkozik ez igénytelen értekezés.

I.

Egy kicsit messze, de mégis ott veszem fel a vizsgálódás fonalát, a hol a gyakorlati észjárás is megért: az ismeret lényegén. Álláspontom ez: a dolgok kivétel nélkül az ismeret révén vannak reánk hatással; nem élvezünk s nem szenvedünk semmit, a mi előbb az ismeret alakjában számunkra nem jelentkeznék. Mindannak, a minek előttünk becse van, a minek mérlegelésébe bocsátkozunk, kójét vagy fájdmát érezzük, foglalátja s egyúttal alapja az ismeret.

Rideg és kopár a tetőpont, melyre ezennel fölvezettem gyakorlati észjárású olvasómat, nem sokat törődve a feleselő philosophal, kinek, elismerem, lehetnek iskolaszag kifogásai álláspontom ellenében. Egy pontig azonban még az ő beleegyezésére is számítok, nevezetesen, hogy az ismeret az a mindent egybefoglaló alap, melylyel számot vehetünk s a mi rajta túl esik, kívül is esik a tiszta számbavehetőség körén.

Fűzünk most éhez néhány nagyon eleminek tetsző, de a mint kiderül, a dolog lényegére tartozó fejtegetést s azonnal föl-táru az életteljesebb perspektíva gondolataim egész körére.

Az ismeret szükségkép e két elemből áll, úgymint: a megismerő a l a n y b ó l és az ismerettárgyából.

Ez értekezés kizárólag az embert tekinti az ismeret alanyának. Kereshető-e más ismerő alany, netán főlebb az embernél: istenben? miként ezt a theologia teszi; vagy lejobb az embernél: az állatban, itt bővebben nem kutatom. De tessék velem együtt ez ellentétekre: isten és állat szemügyet vetni, hogy rögtön hajlamot érezzen az ember az ismeretnek a maga számára való fentartására. Hogy ez nem érv? Érv hát az, hogy az emberen kívül más lénynek ismerő alanyul felvétele azt jeleoti, hogy helyébe léptünk s emberi énünkből kikelve (ha nem poézis, mily badarság!) e más lénynek váltunk énjévé, tehát a mondott esetben: istenné vagy állattá. Még megfoghatóbb az érv így. Mondjuk, hogy tudunk más ismerő lényt az emberen kívül, bárkit. Ez esetben szükségkép el kell fogadnunk azt is, hogy tudjuk a más lény ismeret-körét, sőt előszámlálhatjuk ismeretének tárgyait. Mert az mégis csak világos, hogy ismerét nélkül

ismerő, tárgy nélkül alany nem gondolható. Mit érnék egy oly, egyébként bármely főségesnek nevezett ismerő lénynyel, kinek ismerete felől nincs semmi tájékozódásunk. Más szóval, tessék nektek, kik ültetek á teremő tanácsában, megmondani s egyúttal igazolni, hogy mit ismer hát isten? Én e minden emberi ismeretet felülhaladó álláspontra nem megyek, de maradok ama tisztán logikus s egyúttal humánus állásponton, hogy az ismeretnek eddigi tudomásunkkal csak egy alanya van, az ember. Minden más legfőlebb ismerettárgyként jöhet szóba, melynek megszerzése, igazolása, belőle következtetések vonása, megint kizárólag a mi dolgunk, az embereké. Mehet-e valaha addig az emberiség, hogy kollegákat találjon magának az ismeret nevében nem keresem. Hypotheses non fingo. Elég nekünk mostanra a tények birodalma; s a rideg tényekkel kell számolnia annak, ki a szabadság nagy nevét ajkára veszi.

Minden erősebb ellenvetés, sőt bővebb megjegyzések szükségére nélkül elfogadhatónak tartom tehát, hogy az ismeretnek csak egy alanya van, tudniillik az ember. Több bajnak nézünk elébe, ha az ismeret tárgyára fordítjuk figyelmünket.

A legegyszerűbb ember ismerete is a dolgok beláthatatlannak tetsző számára terjed ki. Ki vette még eddig számba képzeletünket, ezekből alkotott fogalmainkat s ezek viszonyait. Itélünk, következtetünk, alkotunk és rombolunk a szerint, a mint vágyaink és szenvedéseink üznek. De mindez alkotás és rombolás, következtetés, tiélet, fogalom, képzet szükségkép az ismeretre tartozik, az ismeretnek alkotván tárgyát. Legtöbbünk csakis használatra él ismereteivel, tudniillik hogy segélyökkel fentartsa létét, biztosítsa vagy tágítsa hatalma körét s megszerze a percz élvezetét. Hogy szerfőlött bonyolult ez így szerzett és használt ismeretek halmaza! mért törődnek vele a gyakorlati ember; megél velők így is, hisz a poeta szerint még a miatt sem panaszkodott senki, hogy az esze kevés.

Kevésnek jut eszébe, hogy ismereteit minden más gyakorlati októl eltekintve, magáért a megismerésért rendezze; hogy világosabban fejazzem ki magamat: elméletét nyújtsa a megismerésnek. E kevesek épen a professionalis philosophok. És ha a philosophok mindenkor tisztán látnák magok előtt a hozzájuk méltó célt, ha fejtegetéseiket a megismerés világos elméletére

rányoznák, nem járnának úgy, mint szegény kollegájuk Berkeley, ki azt írta, hogy felverjük a port s aztán panaszkodunk, hogy nem látunk. Ez esetben még a leggyakorlatibb ember sem vehetné szemökre, hogy fellegvárakat építenek, levegőben járnak, lévén a megismerés ténye legalább is oly realitás, mint egy banküzlet.

Egészen feladatunk körében mozgunk tehát, ha összes figyelmünket az ismeretek tárgyára fordítva, fűzzük tovább okoskodásainkat s a meglábalhatatlannak hitt mezőt egy nagyon egyszerű s mint rögtön kiderül, a szabadság megértésére is hasznos alapon osztályozzuk.

Igazában csak kétféle ismerettárgyról szólhatunk. Az egyik ismerettárgy az, a mi kívül esik az emberen, a mi épen tárgyánál fogva tőlünk független, a minek sem alkotásába, sem megsemmisítésébe bele nem folyunk, a mi hidegen és kérlelhetetlenül áll velünk szembe, sőt rajtunk is érezteti parancsoló hatását, egy szóval ismereteink tág birodalmának egyik országa: a természet

Van azonban ismereteinknek egy más országa is s hogy ez melyik lehet? magától rá jő az olvasó. Felelet maga az ember. Hisz' tessék egyszer figyelembe venni, hogy az ember dolgaiban épen oly realitással állunk szemben, mint akár a természetben. A különbség mégis az, hogy az emberiség által létrehozott tények tőlünk nem függetlenek, mi magunk hozzuk létre s magunk romboljuk szét s nem csupán hatásuk, de szülemlésük és enyészetük kínjait és élvezit is érezzük. Mi vagyunk az ismeretek ez országának alanyai és tárgyai egyúttal.

Tanhajlamot is nyert már a logika e menetébe beleélt olvasóm a siker reményével tekinteni a Saisi fátyol föllebentésére, előre sejtven, hogy az emberiség tényeinek tudomásra hozatalában aztán valamely elv szerinti áttekintésében van a szabadság talányának kulcsa. Megállítom azonban egy szóra, hogy az árkonbokron való gyors haladás veszélyeire figyelmeztessem, még inkább, hogy eddigi fáradozásának élvezetét megszerezsem. Ott vagyunk már, az első stádiumon, honnan a szabadság nagy igények szülemlése, sőt azon első s eredeti értelme; melyben a nagy tömeg máig használja, áttekinthető.

Egy adomát mondok el. Az egyszeri ember sokat ígért s bizonykodott, hogy most ura lesz szavának. Ne ura, de szolgálja

légy szavadnak –förmedt rá ez ígéret birtokosa –mert ha ura maradsz, oda teszed, a hova akarod. – Épen úgy, mint az ember azon ismerettárgyait, melyeknek kizárólagos ura maga az ember.

Talán nem sértettem meg a philosoph komolyságot a hasonlattal? Azt akartam mondani, hogy a szabadság ígéje ismereteink csak azon körére alkalmazható, melynek úgy alanya, miként tárgya e g y b e n található föl. Minthogy pedig ilyen (más ismerő alany híján) csak az ember lehet, tehát a szabadságnak ugy alkalmazhatósága, mint megszülemlése csak az ember dolgaiban található. Hogy itt mi minden dolgok fordulhatnak elő s hogy a szabadság hogyan szül önmagának korlátokat, arról szól az értekezés második fejezete. Elég mostanra az, ha megértettük, hogy a szabadságnak mért nincs helye a természetben. Sőt ennél is többre mentünk. Úgy ismervén ugyanis a természetet, mint az örök kényszer hazáját, melyben kivételt nem ismerő törvények uralkodnak, melyeknek csak szolgája s mentül hübb és odaadóbb, annál jobb szolgája az ember, egyúttal beláttuk, hogy a szabadság első és eredeti jellemvonása a kényszer távollétében áll.

Természet és kényszer; szabadság es emberiség ezek azon válfogalmak, melyeket az ős ember összeköthetett s melyek a műveltség bármely magas fokára emelkedett embernél –ez mutatja épen a fogalom-alkotásnak őseredetiségét –egyaránt megmaradnak. –Tehát kényszerhiány! ez volna a szabadság? No igen! ez a legközöséesebb s mondjuk legkönnyebben érthető meghatározása. Észrevehető azonban, hogy e meghatározás csak azt mondja meg, hogy mi nem a szabadság, vagyis hogy positiv meghatározása, a mi egyre meggy korlátainak kitűzésével csak aztán várható.

A szabadság positiv mivoltát kutatni akarva, okvetlenül el kell hát hagynunk a természetet, mert ott csak kényszer található s átmenni oda, a hová ismereteink előbb látott osztályozása vezet, azon tények körébe, melyeknek mindenestől urai vagyunk, Nem vagyok materialista, hogy a természet és az emberiség közt talált távolságot akár tudatos, akár nem tudatos atomokkal át-hidalhatni vélném. Viszont idealista sem vagyok abban az értelemben, hogy a kettő különbségét az ember szellemi életéből vett következtetésekkel elmosni kívánnám. Álláspontom tiszta; amott

a természetet találtam, melynek jellege gyanánt az örök-törvények kényszerét ismertem föl, emitt, az emberiségnél, nevezzük meg saját nevén: a szellemi életet önalkotta tényeivel, melyek jellege a szabadságban áll. Mindazon elmélet, mely a tények e két nagy körét belátni nem tudja, vagy különbségüket minden áron megszüntetni akarja, okvetlenül entitásokra épít. Hogy aztán materialistikus entitások-e ezek, vagy idealistikusok, az a tiszta belátásra nézve tökéletesen egyre megy, levén úgy egyikök, mint másikuk máig bizonyos, egyébként védhető, egység vágyából eredt képzelődésnek szüleménye.

Vizsgálódásunk folyamata a léghajós helyzetébe juttatott bennünket, ki köteleit elvágni, horgonyát felszedni készül, hogy szabadon emelkedhessek a magasba. Mi is leráztuk a kényszer békóját, a röögöt, mely saruinkhoz tapadt s a szabadság nevében oly régiókba emelkedünk, a hol rokon tényekre találunk. Ha e tények, mindmegannyi légrétegek alakulását szemmel tartjuk, nem fogunk szédelegni. Attól sincs mit tartanunk, hogy vizsgálódásunk végtelenbe vesz. Jól írta a költő: író ha végtelenbe vész, könyvét tanácslom tedd le hirtelen, mert a mit meg nem ért józan ember-ész, –hiányzik ott egy –az értelem.

II.

E fejezetben azon ismerettényekről lesz szó, melyeknek ugy alanya, mint tárgya kizárólag maga az ember. A tények e körére találta fel az emberiség s alkalmazzuk mi is a szabadság jelzőjét; sőt a mennyiben bennök a természettől merőben különböző élő forrás nyilatkozataira akadunk, az önállóság minden őt megillehető követelményével szellemi életnek neveztünk.

Időnkben divatossá vált kicsinylőleg beszélni az emberiség szellemi életéről s a jól-rosszul értelmezett haladás nevében az embert a föld oly függelékének mutatni be, melyhez a legjobb magyarázatot a fizikai törvények kiterjesztése adja. A fizikai törvények kiterjesztésének a mindent elnyeléssel fenyegető divatja ellen emelem ki oly szembeszökő modorban az ember szellemi életének önállóságát s hivatkozni fogok tényekre, melyek felfogásomat nemcsak hogy igazolják, de kell, hogy nyomot hagyjanak a vélemények alakulásában, mert e tények s az őket szülő

szellemi erő méltánylása nélkül nincs eligazodás saját, édes mindnyájunkat legközelebről érdeklő dolgokban.

Van azonban még egy más okom is, mért kikerekíteni óhajtom a szellemi életet alkotó tények körét. Az nevezetesen, hogy az ekként található tények valamennyiére egyformán igénybe vegyem – a mint ez a dolog természete szerint illik – a szabadságot s ne engedjem szorítottatni közülök csak egyre, miként ez legrégebb időktől fogva történni szokott, az úgynevezett akarat szabadság problémájában s túlzásra lett hajtva Schopenhauer ragyogó elméletében. Itt a szabadság kizárólag az akaratra lőn vonatkoztatva és az eredmény az lett, hogy sem a szabadságot sem az akaratot meg nem érthette olvasója, az utóbb nevezett metafizikus elméletnek kiváló ismertetője éppen az levén, hogy az akarat nevéhez eddig kötött értelmezést töviről-hegyére mással cserélte fel.

Más nyitját kell keresnünk a talány megoldásának, ha, dolgainkkal tisztába akarnánk jöni. S ez út: a szellemi erő nyilatkozatainak, tehát a szabadság tényeinek higgadt s elfogultság nélküli tudomásul vételében s aztán számukra egy megállható elmélet szerkesztésében áll.

Ám tessék megajándékozni figyelemmel, sőt tessék bírálatot gyakorolni eljárásom felett, a következő főbb tényeit találok szellemi életünknek: nyelv, művészet, állam, egyház, tudomány, paedagogia. Midőn az elősoroltak ténymivoltát külön igazolni feleslegesnek vélem, egyúttal valamennyiüket az ember szellemi élete par excellence nyilatkozatainak, oly adatoknak tartom, melyekben a szabadságnak kizárólagos helye van.

Ez állásfoglalás két oldalról lehet kitéve félreértésnek, illetve félremagyarázásnak, melyek ellen tehát idején tiltakoznom kell. Az egyik félreértés abban állhat, hogy valaki az elősorolt hat fő tényen kívül több más ilyenmű tény után látva, szűknek vélné a kört, melyben szellemi életünk nyilatkozatait megvontam. Ily oldalú támadás ellen előzetesen nem védekezem, csupán annak kijelentésére szorítokozom, hogy a nevezett főbb tények egyike vagy másika alá szükségkép aláfoglalhatni hiszem s kifogás esetén igazolni meg is kísértem a legeltérőbbnek látszó adatot is.

A másik félreértés vagy inkább félremagyarázás veszedel-

mesebb az elsőnél s abban áll, hogy az elősorolt főbb tények az emberiségen kívül másutt, nevezetesen az állatvilágban is észlelhetők s e szerint vagy nincs szellemi élet, vagy –a mi lényegében egyre megy az előbbivel –az állatok is részesei a szellemi életnek, Az okoskodás ez iránya sok, felette érdekes physiologiai adataira támaszkodik. így nevezetesen jól ismert dolog, hogy az állatok is képesek élveik vagy fájdalmaiknak egymással hangban közlésére. Hány épít közülök mesterséges lakóházat! Hányuk él társaságos életet! Tudva vagy öntudatlan mennyi eszességnek akadunk nálunk nyomára, sőt gyanítható, hogy fiókáikat dresszirozni is képesek éltők föntartására. Ez és ehhez hasonló észrevételekhez csak egy kis hebehurgya induktio kell (s ennek is számtalan példája akad) s kész a következtetés, hogy van hát az állatoknak is nyelve, művészete, állama, elmélete, paedagogiája, egyszóval egész szellemi élete talán az egyház kivételével, melyre számbavehető adatot az elállatosító elmélet még nem talált. Könnyen segít magán. Semhogy feláldozza jól kifundálnak vélt rendszerét, kész behunyni szemét a tények előtt s egyházat és vallást mint az emberiség természetellenes kinövéseit mutatni be.

Valahányszor ily erőltetés történik a kész tényeken ellehetünk rá készülve, hogy az elmélet hibásan üt ki. Bármennyire tessék is közvéleményünknek ez állatrokonság, bármely szellemes érveléssel (mily ironia!) szerkeztetett is számára a szellem megölésére időnkben több elmélet, az ember szellemi életének merőben kübizőségét s önállóságát még csak érintettek sem látom. Más néven, nevezetesen testi életünk révén magam is beismerem az összekötő kapsokat ember és állat közt s ez értekezés következő fejezetében e kapcsolatból le is vonom a következtetést még magára a szabadság korlátaira is. De most nem a test életéről, hanem azon tényekről van szó, melyeket az elősorolt hat főbb nyilatkozatban találtunk s a melyeket együttesen a szellemi élet integráns részeinek tekintek. Sem grammatikai nyelve, sem művészete, sem állama, sem egyháza, sem tudomány, sem paedagogiája nincs az állatvilágnak –mint van az embernek.

Midőn e nyilatkozatok közös forrását, amaz aktív erőt, melyből e tények fakadtak hívom ez ember szellemi erejének,

együttal fõntartandónak vélem, hogy az erõ ki is mutatta már, mi lakik benne s alkalmasint nincs mért várnunk tovább valami oly tenyéré, mely vadonatújdomságával az elõsorolt nyilatkozatok egyike vagy másikával közeli rokonságban ne állana.

A most adott vázlatban azon álláshoz értünk hát, melyen megjelõlni tudjuk azon tények körét, a melyekben az emberiség szellemi élete megvalósult s innen visszafelé következtetve fogalmat alkothatunk az annyi magyarázást szenvedett szellem felõl, lévén az az emberiségnek amaz activ ereje, mely nyelvben, mûvészetben, államban, egyházban, tudományban, paedagogiában nyilatkozik, A Kárpátok tengerszemének redõtlen víztükre is alkalmas arra, hogy felvegye a ráhajló boróka, a fölõtte átrepülõ madár, az átszálló felhõ képét. Az állat is ércesül a jelentkezõ tárgyak élvei vagy fájdalmas voltáról. De arra csak az ember képes, hogy nyert benyomásait activ erõvé alakítsa át s ebbõl mint örökké eleven forrásból létrehozza a természettõl lényegesen különbözõ (ki mondja, hogy természetellenes?) ama nyilatkozatokat, melyekrõl szõltünk, s a melyeknek nemcsak õntelen megõsmerõje gyanánt, de teremtõ alanyaiként tudja magát s a mindenestõl õvének vallott tényekre s forrásukra vonatkoztatja a szabadság igéjét.

Nekünk, kik a szellem és szabadság vizsgálásában ily demonstrálható tények alapján állunk, van módunkban a szabadság korlátairól szõlni. Elõttünk ugyanis a szellem és szabadság nem merõ tagadás, a mint rendesen érelmeztetni szokott, tudniillik tagadásai a kényszer alatt álló természetnek; de nem is köddé foszló, a határtalanságba átfolyt entitás, hanem tényekben nyilvánuló s ennelfogva saját elvei által konstituált emberi dolog. Ez elvek kitüzésével lelünk rá ama korlátokra, melyek fölkeresésére indultunk.

Egész philosophiai rendszert kellene írnom, ha a nevezett tények elvei, a szabadság mindmegannyi józan korlátai föl kutatását teljes részletességgel ismertetném. Más módját próbálom ejteni a dolognak. Segítségemre hívom a köztudat nyilvánvaló felfogását, mert szerencsémre tehetem, s elõsorolt hat fõbb tényemet páronként egy-egy csoportra s így összesen háromra különítve: nyelv és mûvészet; állam és egyház; tudomány és paedagogiáról külön, közös elvek alapján szõlok. Hogy mik legyenek ez elvek, lássuk egyenként.

Az első csatában közös elvi alapon felfogott nyelv és művészetekben a kifejezés emelkedik ki mint mérvadó. A kifejezés alkotó elemei, a tartalom és formának találkozása szüli amaz esztetikai mértéket, melyet a köztudat: szépnek nevez. A szép általános kánona az a határ, melyet a kifejezésre törő emberi szellem büntetlenül át nem hághat, a miért a szépet, a szabadság egyik, első korlátának bátran tekinthetem.

E vázlatos fejtegetés hiányait magam eléggé érzem. De egész esztetikát kellene írnom, ha nagyobb részletekben akarnék bocsátkozni. E helyett ha az inkább célomra tartozó elvek tanúságaként két dolgot, mint a kifejezés mértékére vonatkozót feljegyzek, olvasóm be fogja látni eljárásom gyakorlatiasságát. Egyik megjegyezni valóm abban áll, hogy a szépet ösmervén föl a kifejezés, illetve a műalkotás kánonának, magam is azt az álláspontot foglalom el, hogy a műalkotásnak meg vannak önalkotta törvényei, melyeket áthágni s netán a közönség pillanatnyi tetszését vagy nem tetszését állítani fel zsinórmértékül egyre menne az önkényvel, a mi a műalkotás terén tájékozatlanságot, a szabadság dolgában semmit mondó léhaságot jelent. –A másik, a mit szintén meg kell jegyeznem, hogy a dolog természete szerint a műalkotás forrásának az emberiség örökké munkás szellemi erejét tekintem s így távol áll tőlem annak gondolata, mintha a művészetet bármelyik fajában bevégeztnek hinném, netán valami olyas véleményben lennék, mintha teszem fel a plastika a görög világban elérte volna ama tetőpontot, melyen túl az emberiség műalkotó tehetsége nem emelkedhetnék. A régiek ily vakimadását az emberiség szellemi ereje megalázásának, minden jóra való haladás akadályának tartom.

Hogy a kifejezés, illetve a szép korlátai közt az emberi szellem mily szabadságra képes tessék megítélni a nyelvek és művészeteknek gazdagságából, melyről históriájuk ad számat, illetőleg ama műalkotó erőből, mely korunkat és nemzetünket is élteni.

Hosszasabban kell foglalkoznom szellemi életünk ama második pár tényezőjével, melyet az állam és egyház tényében s a nekik közösen alapul szolgáló cselekvésben ismerhetünk föl. Állam s egyház, mindkettő a cselekvésre vonatkozik, csak-hogy más-más módon. Ez eltérő módok feltüntetése és különös elveik kimutatása képezi legközelebbi feladatomban tárgyát.

E részben a kölcsönös megértésnek több nehézség áll útjában. Első ezek közt szellemi életünk nevezett, a cselekvésre vonatkozó kettős tényének, az állam és egyháziak egyetemes volta. Azt értem, hogy míg a valódi műalkotók és gondolkodók száma felette csekély, a cselekvésben mindegyőnk különbség nélkül részes. Az emberiség 99%-ja a cselekvés terén kapja ki szellemi örökét és sokat mondok, ha állítom, hogy a fölös egy száztóli törí elméleteken és műalkotáson fejt, Nem mintha ez irányban merőben hiányoznék minden tehetsége a legnagyobb résznek. A szellemi erőt így megosztani képtelenség. Fogékonysággal sőt át-sajátítási tehetséggel bír mindegyőnk annyira, hogy a parányi percent kivételével, kiknek számára emberbaráti intézeteket állítunk, csak kedvező körülmények s gondos iskolázás kell. hogy akár a dilleltantismusig vigyük úgy művészetben mint tudományban. Épen itt rejlik a paedagógia rendkívüli fontossága. Igaz, hogy így szerzett műügyességünk és eszméink kölcsönzött voltát maguk érezzük legjobban, mint Andrea Zambelli mondja: veri telegrafi deli' altrui opinione vagyunk, de hát annál nagyobb súlyt fektetünk arra, a miben valamennyien eredetiek vagyunk: c s e l e k v é s ü n k r e . Mit tud, vagy műalkotás dolgában, mire képes felebarátunk, igen kevésbé érdekel bennünket; de hogy mily jelleme van, az a fontos ránk nézve, mert csak jellemét tartjuk igazán övének. Hogy hasonlattal éljek; művészet, tudomány a tömeg előtt csak ígervény, de készpénz a cselekvés.

A cselekvés ez értékes és mindenre kiterjedő volta lett oka, hogy kezdettől fogva minden érdek körüle csoportosult s maig azé a hatalom, a ki a cselekvés fölött rendelkezik. Igájába hajtotta a műalkotást, tudományt és segélyükkel államban, egyházban a szabadság torzképét teremtette meg. A kulturhistória rá bizonyosságom, Történelmileg a szabadság együtt jár a művészet és tudomány emancipálásával s maig ott virágoznak, a hol politikai szabadság van. Ennek oka, hogy a szellemi élet csak annyi korlátot tűr, mennyit maga vet magának s megbénul, mihelyt más idegen korlátok vettetnek elibe.

A cselekvés önalkotta korlátairól szólni akarva némi szómagyarázatba, a c s e l e k v é s értelmének magyarázatába kell bocsátkoznom. A közszójárás együtt használja: a dolog, munka, működés, cselekvés, szavait és rendszeren nem figyel eltérő értel-

műkre. A két első általánost) értékétől eltekintve csak arra teszünk most megjegyzést, hogy működik a gép, az állat, a rabszolga, s cselekszik kizárólag az ember. Azon munkásságot értem hát cselekvés alatt, melyet elhatározás, mondják műszavammal: szellemi tartalom vezérel. Ezért tartom fenn s használja a korrekt nyelvjárás a cselekvés szavát kizárólag az ember munkássága megjelölésére.

S most gyerünk egy lépéssel tovább. Hogy minden élő lény a maga s faja föntartására tör, azt merőben élettani ténynek tekintem, A növény s állat megvalósítja azt ama kényszerűséggel, mely a természet sajátja; a létért való küzdelemben elnyomja, felfalja az erős a gyöngét, Ezt teszi az ember is mint élőlény. A különbség közte s a természet egyéb lényé közt az önfentartás tekintetében is épen abban van, a mit cselekvésnek hívtam, abban nevezetesen, hogy meggondolás és elhatározáson megy keresztül minden munkássága. Hogy létfontartási harcában növény vagy állatmódjára társait el ne nyomja vagy föl ne falja két mérséklője, vagy mondjuk két korlátja van, mindkettőt maga alkotta magának, mindkettő egyaránt befolyással van önelhatározására, az egyik: a r é s z v é t; a másik a t ö r v é n y. Az egyik ápolgatására való a vallás s positiv intézménye: az egyház; a másik támogatója a jog s positiv intézménye: az állam, E kettő elveit hívta a köztudat együttesen j ó n a k s ösmerte föl benne rég a szabadság korlátát.

E célunkra tartozó eredmény után csupán az állam és egyház reformját vezető irányról, azon törekvésekről akarok még megemlékezni, melyet korunk küzdelmeiben a politikai szövevények közt is feltűnnek, s a melyekben az állam és egyház kitüntetett alkotó elveinek fokozatos megvalósulását s velők az emberiség sorsának javulását látom. Nehéz tapasztalatokat tett az emberiség. Történelme folyamán állam és egyházban oly intézményeket tanult megismerni, melyekért áldozatul kellett vinni vérét, vagyonát, életét. S mivel e túlkövetelések a dolgok rendes összefüggéséből kimagyarázhatok nem voltak megszoktattak a szegény emberiséget, hogy államban és egyházban közönséges ésszel föl nem fogható entitást lásson. »Add meg a császárnak a mi a császáré és az istennek a mi az istené« hangzott az eredetileg metáforának vett, de aztán kétségbeejtő realitással al-

kalmazott kegyetlen szó. Legfőlebb azt lehetne mondani: add meg az államnak a mi az államé, s az egyháznak a mi az egyházé. Épen azt akarom tenni.

Ha a régi s a fájdalom itt-ott még ma is visszhangzó doktrínák előtt: az állam minden s az egyén semmi; a vajúdasban levő reform szerint: az állam nem egyéb mint cselekvéseink önalkotta korlátának, a jognak intézménye. Az élő egyének s érdekkörökből álló társadalom áll ma szemben a test és vérméltó állammal s a helyzet javulása ott kezdődik, a hol a társadalom autonómiája összes következményeivel együtt gyökeret ver. Ez autonóm társadalom körébe tartozik mindaz, a mi az egyén anyagi és szellemi jólétére, vagy a mint egy másik értekezésemben kifejeztem: fejére és zsebére néz. Hisz az egyén érzi az élet örömét és fájdalmát s a poéta szerint *grande dolori ingenium est, miserisque venit solertia rebus*. A mit a létharcában az egyén kigondol, a minek megvalósításától függ sikere vagy veszte, az jól van kifundálva. Avatkozzék dolgaiba bárki s épen egy intézmény, az új alkotások forrásai bedugulnak s fatumszerű események köde borul a közéletre. Mért tenném, ha nem muszáj! egészen magyar észjárás. Mégis egy-két ritka esetét kivéve a történelemnek, nem engedte magát az emberiség soha teljesen lenyűgözni, hanem ellen állt s forradalmat csinált. E törések vérözönét akarja s kell kikerülnie az emberiségnek a társadalom helyes konstitálásával, melynek elvei, párhuzamban főntebb vázolt elveinkkel: önelhatározás, felelősség, egyén s a, cselekvések mérlegelését a jog, a törvény által. A jog életbentartására hivatott állam s a saját érdekeit legalkalmasabban kultiváló társadalom közt egyébként teljes kölcsönhatás van. Ennek befolyása, a lehető legtágabb *suffrage universel* alatt keletkezik a törvény; a társadalom befolyása alatt frissül fel s nyer életet az állam. Viszont az életteljes állam védi az általános érdekeket s *exequalja* a törvényt; úgy hogy az állam sem több, sem kevesebb mint a széthúzó társadalom centripetal kapcsolata a jog föntartására, valamenyőnk cselekvésének mérlegelésére.

Ez irányban tagadhatatlanul megindult s a hagyományok pórázán járó politikai küzdelmek közül is kikivillan, itt-ott gátat tör, *strike*-okat, részleges forradalmakat csinál az újkori fejlődés. Baj az, hogy az eszmék még mindig kevésbé tisztultak. Az oly

szerencsésen választott socialismus neve s jelszava alatt politikai pártok képződnek, viszont az állam nevében socialis reformok ígértetnek. Egyik meghamisítja a másikat s mindketten találkoznak a legnagyobb bajban, hogy ki-ki saját anyagi és szellemi érdeke helyett, melyhez tán nem is ért, a köz-, a mások érdekeivel akar törődni: politikával foglalkozik. Nálunk különösen sok a politikus, kik mindnyájan a terméketlen állam nevében, valamenyőnk rovására akarnak megélni s legerősebb istápolói, a régi szent államnak és heréinek. A történelmi helyzet sok fonák-ságot megmagyaráz mára. A holnap azonban az egész egyénéké, azoké, kik érzik s maguk munkálják érdekeiket és cselekvéseik indokaiba nem bocsátják be a gyámkodó államot, hogy tőle nyerjenek korbácsot és békót.

Egy csöppet sem állunk tényleg jobban cselekvéseink ama másik korlátá, a részvétet ápolgató vallás s az ez alapon fölépült intézmény az egyház irányában. Mondjuk el nyugodtan, hogy szabadságunk e korlátá, a cselekvést mérsékelő részvét, az ön-érdekeinket háttérbe állítani tudó önmegtágadás és munkásszeretet az emberiség egyik kiváltsága s szellemi életének egyik legerősebb bizonyítéka. Ennek megingatása a legmodernebb physiologia elméleteknek sem sikerült. Elmondhatjuk azt is nyugodtan, hogy a vallás mindenkor ez eszméken, az erkölcsiség eszméin épült föi; a vallások egytől-egyig a cselekvések indokait irányzó önmegtágadás szent elve körül sorakoztak s egymástól eltérésük a közös vezérelven koruk, nemzetiségük eltérő felfogása, kifejezőmódja, szokásai, hagyományai, műveltsége visszatükröztetésében állt. Mert hogy az egyedül szent részvétet ápolgathassák egész tanrendszer, mythológiát, dogmatikát komponáltak, rítust szerveztek segélyül híván művészetet, elméletet. Sőt egy egész intézményt, az egyház intézményét szervezték, melynek egyedüli hivatása a tan és rítus segélyével az önmegtágadás, a részvét, a szeretet ígéinek ápolásában áll. S ez jól van így. Hogy az erkölcsi törvénynek s az őt istápoló vallás és egyháznak megvolt és meg lesz mindig fontos feladata, az ember szellemi életéből következik.

De ha mindezeket nyugodtan elmondok s mikor kerültük a rekriminációkat a téma fölött: mi a hivatása és mivé fejlődött minden egyház? rá kell mutatnunk itt is, mint az államnál

tevők azon tünetekre, melyek közéletünk helyes irányban fejlődésének zálogai. A közélet ellentétbe helyezi magát –nem többé az egyházzal, hanem az önmegtagadás helyett hatalmat s anyagi javak bőségét sóvárgó egyházzal, mert tudja, hogy ez az egyház lehetett a múltnak hasznot tevő, de a jelennek okvetlen terhelő s a jövőnek akadályozó intézménye. Megvonja figyelmét a szent részvét ápolgatása helyett theologiai doktrínákat feszegető egyháztól, mert tudja, hogy e tanokban nincs objectiv igazság s érvényük a szerint ítélendő meg mily hatást képesek kifejtetni a szeretet igéjének ápolgatásában. A közélet e fenyegető állás foglalatása intő lehető egyházainkra, hogy ne várják be az események ítéletét, melynek jelszava: *il y a des morts qu'il faut tuer.*

Hátra van a megemlékezésre szellemi életünk utolsó pár ténye: a tudomány és paedagogia s körükben a szabadság korlátának kimutatása.

Együvé a két tény úgy került, hogy mindkettője az *e l m é l e t e n* nyugszik, mely tételt a paedagógiára nézve lejjebb igazolhatok. Ez igazolás a tudomány irányában vagy fölösleges, vagy hosszabb munkát kivan, mint a mennyit neki szentelhetek. A mit mindenki ért, annak adni formát s megtűzdelni okokkal körülbelől egyre megy azzal, a mit a szójárás így fejez ki: *qui multum probat, nihil probat.* Álljon itt legfőlebb annyi, a mennyi célunkra épen szükséges. A tudomány végső gyökérszála az ismeretben van. A megismerés pedig, mint ez értekezés első fejezetében fejtegettem okvetlenül föltételezi az ismerő alanyt és annak tárgyát. Az alany teheti, hogy tárgyát egyszerűen tudomásul vegye, vagy teheti, hogy más tárgyakkal összeköttetésbe hozza. Ezen összeköttetés létrehozatalában van az elmélet első csirája s koronája az analog tárgyak összeszerkesztésében. Tessek most szemügyre venni, hogy a megismerő alany más-más szempontokból tekintheti tárgyát, viszont e tárgyak, tudniillik úgy az alanytól független természeti, – mint az alany által létrehozott úgynevezett szellemi tárgyak különböző oldalokat mutathatnak fel s ezek nyomán összeköttetéseknek is végtelen száma keletkezhetik, ép úgy mint megszámlálhatatlanra ment az egyéni cselekvés és kifejezés módja. A hogy e tereken korlátot vetett magának a szellemi erő a szép és jóban, épen úgy megeremte a különben szétágozó s merő önkényre vivő

elméletek korlátát a köztudat által rég fölismert igazban. Az igaz az ember szellemi erejének utolsó önalkotta korlátát s jelenti az ismerettárgyának az alanyival teljes megegyezését; ez az az iránytű, mely szépre, jóra egyaránt tájékoztat ad, újabb meg újabb perspektívát nyit.

Az elmélet e szerint, hogy tudománya, szellemi életünk e legfönségesebb tényévé váljék az igazságot nem mellőzheti, jobban mondva: kizárólag az igazra irányult elméletet hívom tudománynak. Akárhány hasznos, kellemes, sőt szellemes elméletet ismernünk, alkotunk ugyanis a nélkül, hogy célunk az igaz kutatása lenne. Mulatunk sőt épülünk is rajtok, de azért velők s bennök nem a tudományt szolgáltuk. Jó részt ilyenek az ó-kor, a görög és római irodalom reánk maradt legbecsesebb irodalmi művei. Euklides Elemeit a legbecsesebbek közé sorolom s egyúttal tudománynak is tartom s az a feltűnő, hogy őt nem olvasuk, még iskoláinkban sem. Jele, hogy iskoláink, magunkkal együtt átlag nem az igaz, hanem a hasznos, a kellemes szolgáltatásban állanak. Jobbára nyelveket tanítunk, melyekben a lehető több oldalú s korrekt kifejezés, tehát végelemzésében a szép lehet a cél s nem az igaz. Ha ez volna, úgy a nyelvek alapján linguistikát kellene tanítanunk s az egyetemeken kívül gondolt-e, gondolhatott-e valaki erre? S én iskoláink, kivált a főfontosságú középiskola ily berendezését bajnak tartom. Félreértene ki azt vélné, hogy Euklides bevitelét indítványozom (noha az angol példa csábító lehetne) s ezzel minden bajnak elejét véve látnám. Csak példának használtam arra, hogy átlag mit hanyagolunk el egyéb irodalmi termékek bő használata mellett. Gyermekünk ma Hornért, Demosthenest, Horacot, Tacitust olvassák; holnap, ha felnöttek talán tárcacikkeket, hírlapokat fognak olvasni s legjobb esetben az erőteljes, szép diskurzusokat s cselekvés módokat, a hősiességet, a bravourt kedvelik, de fogékonyáguk sincs az igazság fönsége iránt. Azért lesz aztán kevés eredeti gondolkodó az emberek közt, jobbára csak mások véleményének telegraphjai vagyunk.

Pedig ha már iskolákat, állítunk s dicséretünkre legyen mondva e részben erős a buzgólkodás, az a esztetikai s erkölcsi iskolázás mellett, melyek sikerét főntebb kiemelttem, óvhatatlan, hogy elméletet ne tanítsunk. Igazán véve csakis ezt lehet tanítani,

a mennyiben a tanítás mutat utat, hogyan kösse össze a gyereke-
 ember jelentkező ismeret tárgyait. Ez ismerettárgyak önként
 jelentkezőnek a természetben, sőt a philosophok állítása szerint
 önként az ember szellemi erejében. Az összekötés helyes módja
 a tanulni való. És ha e tekintetben megvan a szellemi életnek
 félreérthetetlen kormányzója s korlátja: az igaz mért nem a
 felé törekedni? mért ezt nem választani paedagógiai alap és
 zsinórmértéknek? valóban nem értettem, ha nem tudnám, hogy e
 tekintetben is a hagyományok pórázán függünk.

De hát e részben is megvan a vigasztalás. Hogy ez mi?
 Ha egyéb nem, hát az az erős kritika, melyet a közélet iskolá-
 inkon gyakorol; az a körülmény, hogy noha elméleten nyugszik,
 a paedagógia, mégis rendszeresen mellőzvé az elmélet egyetlen
 irányzóját az igazat, nem is válhatott máig tudománya. Mily
 satira: arra vállalkozik, hogy világosságot hoz a fejlődő ember
 agyába s benne a paedagógiában itt-ott csillog egy-egy szemer-
 nyi igazság, melynek fényénél még ijesztőbbnek tűnik föl éjsza-
 kájának sötétsége.

III.

Ha volt türelme az olvasónak ez értekezés második fejeze-
 tének elolvasására s ha e közben a szokatlanul kiemelt »szel-
 lemi erőt« a köztudat által rég ismert, majdnem közhelyé tapo-
 sított: szép, jó és igazban korlátozva találta, megérteni bosszúsá-
 gát, melynek körülbelül így ad kifejezést: mást vártam! s nem
 sok reményt kötök bizalmához ez utolsó fejezet iránt. Bizalma
 félek még csökken, ha most azon kezdem, hogy hiba csúszott
 számításainkba s a hátralevő sorok jó-szólván e hiba kijavítá-
 sára valók.

A szándékosan elkövetett hiba ott történt, a hogy ismere-
 teink második főországára, arra térve át, melyben alany és tárgy
 maga az ember, rögtön a szellemi életet vettem figyelembe, mint
 láttuk. Ismereteink ez országának pedig van egy más, nem ke-
 vésbé fontos része, tudniillik az embertől elválaszthatatlan, min-
 den körülmény közt számításba veendő kiegészítője: teste. A
 kettő: szellem és test együtt képez egy ismerő alanyt, követke-
 zésképp ha testünket vesszük vizsgálat alá épen úgy magunkkal
 foglalkozunk, mint mikor szellemi életünk nyilatkozatait tár-

gyaltuk. Alany és tárgy e címen is találkozunk egyben: az emberben és így szabadságunk korláta e nyomon a test élete alapján is megvizsgálásra és kimutatásra vár. Az így nyerhető korlátok lesznek aztán a szabadság valódi k o r l á t a i , miként ezt az olvasó jó érzéke előre súgja.

Most hát ne vitatkozzunk többé a felett, melyiket kellett volna első sorban tárgyalnom, a szellem vagy a test életét-e? A külön fejezet alatt tárgyalásnak minden esetben meg van jogosultsága s eljárásomat az indokolja, hogy arról a félről kellett előbb eszmét keltenem, a melyikben a szabadság otthon van, a szellemi életről, mert csak e föltétel alatt szólhatok a szó szoros értelmében veendő korlátairól, melyek a test életéből származnak.

Szószaporítás lenne az előttünk álló feladat nagy nehézségeinek felsorolása, melyekben »szellem«, »lélek«, »test«, »élet« s mindezek összefüggésének és felbomlásának mikéntje közönségesen a leg súlyosabb problémáknak tekintetnek. Azzal sem kecsgetetem sem magamat, sem olvasómat, hogy mind e problémák vadonatúj megoldására találtam, sőt csatlakozom az eddig legigazolhatóbbnak bizonyult elméletek mestereihez s ha valami eredetiség mégis lenne soraimban azt egyőnk se keresse másban, mint a mondott elméleteknek ez értekezés főcéljához mért alkalmazásában.

Röviden megjelölöm álláspontomat. Emlékezik még reá az olvasó, hogy tiltakoztam a physikai törvények kiterjesztésének mindent: életet, szellemet elnyeléssel fenyegető divata ellen s fentartottam, hogy a szellemnek megvannak oly speciális nyilatkozatai, melyek a közönséges physikai törvényekkel nem magyarázhatók. Erről szólt épen ez értekezés megelőző része.

Most, hogy e tárgyra az élet, tudnillik a test élete érdeké[^]ben visszatérek meg kell jegyeznem, hogy a physikai törvények korlátlan uralmát vallom bármely test fölött azon pontig, míg az élet külön tüneményéről nincs szó. Így nevezetesen a holttestet kizárólag a physika és chemia s hogy az ellentétek találkozzanak: a theologia dolgának tartom. De viszont az életének kimagyarázására, nyilvánuljon az a legparányibb sejtben vagy a legtökéletesebb emberben, a szorosb értelemben vett

physikai és chemiai törvényeket kielégítőeknek nem tartom. Idáig terjedt fentemlített tiltakozásom és nem tovább.

Lehet azonban szó arról, hogy a fizikai erők átalakulnak, miként ennek példáját adta a Mayer R.-féle elmélet. Ha e nyomon az »életben«, a »szellemben« a kosmost átható s éltető erők ily átalakulását és fixírozását tekintenők, –s ez mint hypothesis bátran föltehető, –ha ennek igazolását egy még várt elmélet plausibilissé tenné, nem késném annak elfogadására, mint a mi gondolkörönihöz legközelebb áll. De még ez esetben is fenmaradna miként a szellem, úgy az életnek önmagában, az eddig ismert fizikai törvényektől függetlenül is tárgyalható köre, mert hát mindegyik: szellem és élet a maga nyilatkozatai és tényei után ítélendő meg.

Álláspontom tehát az, hogy a testről szólni akarva, a test életére, illetve általában az élet nyilatkozatai és tényeire irányult vizsgálódást, az e réven megállapított elveket és törvényeket nevezem tudományos nyereségnek. Ilyennek tartom pedig a Darwin nevéhez kapcsolni szokott physiologiai elméletet.

Ez elmélet szerint a mértani arányban szaporodó élőlények az önfentartás harcát vívják, mely küzdelem a többiek rovására az erősbek fenmaradásában s nemük tovább szaporításában áll, hogy a harc ismétlődjék tovább vég és cél nélkül. Két törvényerejű tényező szabályozza a harcot. Az egyik az átöröklés, mely szerint az utód elődeinek előnyeit és hátrányait átveszi; s az a l k a l m a z k o d á s, mely a más-más viszonyok közé jutott példányt a környezet befolyásának fölvetelére, a hozzá idomulásra, majd az így nyert sajátságok tovább adására kényszeríti. — Darwin, mint tudva van, ez alapokon magyarázza a fajoknak s végelemzésében magának az embernek is előállítását.

Ez elmélet azon pontig, míg az élet tüneményeinek körében marad, bizonyítékainak erejénél fogva, teljes megbízhatóságra tart számot. Hibája ott kezdődik, mikor az embert oly könnyedén sorolja az élőlények sorozatába, mint bármelyik emlős-állatot, noha Darwinnak gondja volt rá, hogy az embert a majommal összekötő középtagozatot, a majomembert kiveszettnek s ma már nem demonstrálhatónak állítsa. A hiba ott rejlik, hogy noha az embernek előbbi fejezetünkben tárgyalt szellemi ereje címén nyilván oly nyilatkozatai és tényei vannak, melyek phy-

siológiai alapon sem létre nem hozhatók, sem meg nem magyarázhatók, e különállása a Darwini elméletben nem emeltetett ki s nem utaltatott más vizsgálódási körre eléggé, sőt az ösztön révén, mely emberrel, állattal közös, a physiologia keretébe vonatott.

Mind e rohamos induktió, tehát szükségkép hibás voltadacára is van mit tanulnunk s átvennünk a Darwini physiológiától kitűzött célunk érdekében. Ez észrevétel magyarázatát a következőben találom. Tény az, hogy a sokszor mondott szellemi erő, mint minden erő Organismus által, meg is nevezhető: az idegrendszer által működik. Azt hiszem, hogy ezt itt bizonyítani felesleges. Az Organismus pedig, mint élettani tünemény épen úgy alatta áll az élet legáltalánosabb törvényeinek, mint a legutolsó sejt, és így az átöröklés- és alkalmazkodásnak. És ha az idegrendszer e törvények közrehatása alatt áll, egyúttal át is viszi e hatást a benne és általa nyilvánuló úgynevezett szellemi nyilatkozatokra. E nyilatkozatokon, melyeket mi a kifejezés-, illetve a műalkotásban, a cselekvésben és az elméletben találunk, valamint tényeiken: a nyelv, a művészetek, az állam, az egyház, a tudományok, a paedagogián egyenként kimutatható az élettani törvények: az átöröklés és alkalmazkodás hatása, s ezek elhatározó befolyásában ismerem fel a szabadság valódi, többé nem maga által csinált k o r l á t a t .

Am vegyük sorra őket s keltsünk legalább eszmét a szellemi étellel járó e korlátok belátására, a részletes igazolást pedig ráhagyjuk magára a figyelmes olvasóra. Rá jő magától.

Első helyen áll a nyelv s a művészetek, közös elvük a kifejezéssel, vagy mint a művészetekre vonatkozólag spécifíéé hívtam: a műalkotással. A nyelv megtartja s átörökíti grammatikai alapszerkezetét, de átalakul hangtani idomkopás s dialektusi újjászülemelés útján. Ez utóbbiak lényegesen a körülmények befolyása, az alkalmazkodás nyomán jönnek létre. A kifejezésre törő emberi szellem felett az átöröklés és alkalmazkodás által vívott harcot közvetlen szemléljhetjük az arya, a sémi, az altáji nyelvcsaládok egyenes és oldalági leszármazékain. Csak a hibásan értelmezett, s bátran korlátlanak hívható szabadság nevében juthatna valakinek eszébe, mint ez egyébként megtörtént, merőben új nyelv alkotásának kitérlete. E vállalat az emberi

természet törvényein szenvedett hajótörést s ma már nem Leibnitzek, hanem legfőlebb gyermekek foglalkoznak ily ideával.

A műalkotás rendesen a szellemi erő legszabadabb, korlátot nem ismerő nyilatkozatának szokott tekintetni. Azonban még ő sem törheti át az átöröklés és az alkalmazkodás korlátot, bizonyosága első sorban a styl, melyet nemzedékek örökölnek át egymástól s aztán a műfajok, melyek jármát a leghivatottabb művész sem rázhatja le. De hogy a styl és a műfajok körében mennyi szabadsága van a különböző idők és nemzetek művészeinek, tanúi: alkotásaik, tanúja a műtörténelem. A tisztán emberi, vagy jobban mondva: szelleminek kifejezése a műalkotás terén csak a logika pórázán működő kritikus mértéke; a megvalósulásban mindig módosulást szenved a műdarabokat érteni és élvezni tudó közönség javára. – Egyénileg véve éppen szembezőkő az átöröklés és alkalmazkodás törvénye. A régi adagium: poéta non fit sed nascitur eléggé illusztrálja az egyéni átöröklés szükségét. Rangot e téren igazán a születés ad s ritka eset, hogy e rang egy családban több ízén át megmaradna, ellenkező hatások, tehát a körülmények e traditiót hamar más útra terelik.

Legfontosabb, mert legtöbbünket érdekei az átöröklés és alkalmazkodás korlátainak igazolása a cselekvés s az ezekre vonatkozó állam és egyház terén. Nagyban, az állam és egyház alakulása-, föntartása- és kormányzásában még csak hajlandó lenne elismerni az ember a maga által hozott törvényeken felül-álló, átható s cselekvéseinket vezérlő általános törvény hatalmát. Nevezetesen szívesen beleegyeznék abba, hogy az egyházi, állami formákat Rousseau elmélete szerint alkotni nem lehet s ha az anarchia idején leromboltattak, a régi forma a fizikai törvények kérlelhetetlenségével fölülkerekedik. Azt is jó szívvel veszi, mert ellene nem tehet, hogy kormányzásukban a conservatismus és radicalismus vezérszerepét beismerje, pedig ezekben már határozottan az átöröklés és alkalmazkodás élettani követelménye lép előtérbe. Minden testület jelszava: a rend és haladás, hogy elvek alapján szintén onnan magyarázható, ki vonná kétségbe? Azt azonban rendesen fejcsóválva veszi, ha magán cselekvésére alkalmazza valaki az elhatározása fölött álló korlátokat, ha kétségbe vonja, hogy létrejött cselekvényei meggondolásának eredményei. – Távol legyen tőlem, hogy ez értekezésben oly erősen kiemelt

önelhatározás, felelősség értékét most leszállítani törekedném. De a valamennyünk által érzett korlátoltság főbb mozzanatai belátása, a mindig üdvös igazság érdekében ad hominem viszem az érvelést s az egyszer megtalált igaz nyomot hüen követem, habár egy »végzetet« a sorsot kellene igazolnom az ember fölött.

Hát nem a cselekvés nyílt átöröklését tanúsítja-e az elismerés, melylyel a közélet, a történelmi nevek és családjuk iránt van? Ha valaki a közélet terén akár műalkotó, akár tudományos, akár cselekvő képességének nagyobb erejével a tömegeből kivált, azokat veszi a hírnév ajkára s a központi hatalom: az állam dekorációival, javadalmazásaival kitünteti. Csakis e három téren emelkedhetik ki az ember társai fölött s ez is igazolja elméletünket a szellemi élet föntírt hármis nyilatkozatáról. Leggyorsabb elismerést kétségkívül a cselekvés terén tanúsított bravour talál s épen azért a rangok, kitüntetések legnagyobb része az övék: az államférfiaké, a hadvezéreké, az egyházfőké. Hiszen legközelebb esnek a hatalomhoz, a hatalom pedig Beranger szerint »harang, a kik húzzák, nem hallanak kivüle más hangot « Ritka eset, hogy a művész s még ritkább, hogy a tudós életében teljes elismerést találjon. De ha a cselekvés hőseinek gyorsabb s több elismerést juttatott közönsége, több várakozással is van iránta. Várja maguktól s családjuktól az egyszer tanúsított bravour folytatását s maga a természet jó előzékenyen e várakozás elé s a cselekvés-módokat több nemzedéken át megörökíti. Jól érzi s bizonyítja ezt a közönség finyássága a házasságkötésben. Nem köti örömet sorsát senki oly individuumhoz, kinek családját, jellemét nem ösmeri. A »jó családból való« s a németeknél épen címnek is használt Wohlgeboren a bizalomra vall, melylyel a jellem átöröklése iránt viseltetünk. A keleti népek Kaszt rendszere épen az átöröklés korlátának hivatalos megtestesítése volt, elég szerencsétlenül, mert nem vette figyelembe a vele ellentétes törvényt az ép oly kérlelhetetlenül működő alkalmazkodás elvét.

Ha e szabadságkorlát, az alkalmazkodás befolyását ad hominem illusztrálni kívánám, nagyon apró részletekre, az egyének viszonyaira kellene áttérem. Mindegyönk közvetlen érzi a körülmények elhatározó befolyását cselekvéseinkre s ha a moralista ennek ellenére, mint hivatalos személyei, a papoknál gyakran

található, követelni látszanék a körülmények befolyásától független cselekvőséget, agy bizonyos adatokkal szolgálhatok neki felvilágosítására. Ha valakinek levelet írok, szándékom is meg van hogy a megirt levél kézhez jusson. S egyszer (Buckle) a londoni főpostára beérkezett s hibás címzés miatt nem továbbíthatott levelek számát észébe jutott valakinek számba venni s arra a különös eredményre talált, hogy az ekként nem továbbíthatott szám évről-évre arányban állt a beérkező levelek összes számával. Mi ez ha nem az önelhatározás felett uralgó végzet szabályszerű befolyása? Egy más példa. Az öngyilkosság direkt ellentétben van a létért való küzdelemmel s nem is képes más reá, mint az önelhatározással bíró ember. Noha önelhatározás előzi meg hát az öngyilkosságot, a statisztikai adatokból mégis az derül ki, hogy az öngyilkosok számában, egy-egy decennium határában arány van, annyira, hogy teszem fel a statisztikai hivatal főnöke az 1884. jan. 1-én megközelítő biztossággal megjósolhatta, hogy ez évben hány ember lövi magát föbe, hány akasztja fel, hány öli vízbe magát? Ez s ezekhez hasonló számtalan adat a kezesség, hogy önelhatározásainknak meg vannak korlátai s ezek egyike épen a körülményekhez alkalmazkodásban keresendő. E körülmények bomlasztó és felfrissítő hatásának tudható be egyébként a historikus családok idő folytán alábbszállása s elmerülése a névtelen tömegben címeikkel együtt, majd újabbak fölszínre jutása.

Meg kell emlékezmem végül szellemi életünk utolsó pár ténye: a tudomány- és paedagógiára s közös elvük: az elméletre gyakorolt befolyásáról többször említett fysiologiai származása korlátainknak, az átöröklés és alkalmazkodásnak. Kik a tudományok históriáját, vagy egyszerűen a nemzetek történeteit lapozgatták, tudni fogják, hogy semmi sem ver oly mélyen gyökeret az emberiségben, mint egy-egy elmélet, hiedelem, babona. Nemzedékről-nemzedékre, századról-századra száll át, évek ezerein föntartja magát s benyúlik hozzánk a sajtó-szabadság korába több oly elmélet, melynek alkotó részeit izre-porrá törte a haladó idő. Mindegy, az elmélet megvan s dacol -kivált ha intézményekre tett szert - a legtisztább igazsággal. Az a lumen siccum, melyről Verulami Baco írt, a fysiologiai átöröklés törvényén idolákat ápol és kultivál s a mi feltűnő a különben érdekeit

értő s kora eszmeiért lelkesülni tudó egyéneknél is. S hozza meg bár a változott körülmények bomlasztó ereje ez elméletek fölött ítéletét, láttassa bár be demonstratív alapokon a szent igazság követelményét, az egyszerű, értelmes s ósdi elméletet örökölt ember meghallgatja az igazság szavát, tán meg is tapsolja, de ha zsinórmértékül kellene alkalmaznia a szép és jó felismerésére s cselekedeteinek vezérlésére, úgy jár mint Edmann bornírtja, kit hiába próbáltak alkalmasabbnál-alkalmasabb szempontokhoz vezetni a tények belátására, nem, ő neki meg van a saját lyuka, melyen keresztül tudja csak nézni a dolgokat. Ezt szüli az átöröklés.

Épen az elméletek terén üdvös hát a körülmények átalakuló s átalakító erejének befolyása. Buckle ezt a Tartuffeök bosszúságára így fejezte ki: az eretnekek, a heterodoxok a legnagyobb jóltevői az emberiségnek.